

ГРАМАТИКА

УДК 811.161.2'367

О. І. Байдюк

СЕМАНТИКО-СТРУКТУРНА СПЕЦИФІКА СКЛАДНОПІРЯДНИХ РЕЧЕНЬ У ПОЕТИЧНОМУ МОВЛЕННІ АГАТАНГЕЛА КРИМСЬКОГО

У статті з'ясовано типологію та специфіку функціонування складнопірядних речень у поетичному мовленні А.Ю. Кримського, визначено основні засоби вираження синтаксичного зв'язку і смислових відношень між частинами речень, встановлено продуктивність та експресивно семантичне значення наявних видів досліджуваних конструкцій.

Ключові слова: складнопірядне речення, головна і пірядна частини речення, сполучники пірядності, сполучні слова.

Байдюк О.И. Семантико-структурная специфика сложноподчиненных предложений в поэтической речи Агатангела Крымского. В статье раскрыта типология и специфика функционирования сложноподчиненных предложений в поэтической речи А.Ю. Крымского, определены средства выражения синтаксической связи и смысловых отношений между частями сложных предложений, исследована продуктивность имеющихся видов сложных предложений.

Ключевые слова: сложноподчиненные предложения, главная и зависимая части предложения, союзы подчиненности, соединительные слова.

Bajdyuk O.I. Semantic and structural specifics of the adverbial subordinate clauses in poetic speech of Agatangel Krymski. There is research of typology and structure of complex sentence in the poetries of A. Krymski in the article. We describe the different looks of linguists, which pertains to the complex sentence, parsed different kinds of complex sentences, investigate semantics of sentences, structure of sentences and means of syntactic connection between parts of complex sentence.

Keywords: complex sentences, conjunctions, main part of sentence, subordinate part of sentence.

Численні мовознавчі розвідки свідчать про активне дослідження складних речень із урахуванням семантичного підходу. Науковці все більше уваги приділяють функціонально-стилістичному призначенню вказаних синтаксичних одиниць.

У вітчизняній лінгвістиці до розробки теоретичних засад стилістичного синтаксису та розв'язання низки практичних завдань долучилися І.К. Білодід, С.І. Дорошенко, П.С. Дудик, С.Я. Єрмоленко, А.П. Коваль, І.Г. Чердниченко та ін.

Із позицій структурно-семантичного синтаксису проблеми складного речення порушені в працях В. А. Белошапкової, І. Р. Вихованця, А.П. Грищенко, А.П. Загнітка, М.С. Заборної, С.В. Ломакович, М.В. Ляпон, К.Ф. Шульжука та інших. Суть такого підходу полягає в розумінні первинності мовної форми щодо мовної семантики та зосередженні уваги на

структурі складного речення з тією метою, щоб від мовної форми йти до змісту – синтаксичної семантики. У зв'язку з цим закономірний науковий інтерес викликає складне речення в мові поезії [6: 3–4].

Власне лінгвістичний напрям вивчення віршового мовлення започаткував іще О.О. Потебня. Привертає увагу дослідників поетичний синтаксис, питання якого розв'язують С.Я. Єрмоленко, Г.Ф. Калашникова, І.І. Ковтунова, Л.Ф. Тарасов, оскільки саме на синтаксичному рівні найповніше виявлені стилістичні функції всіх одиниць мови, а в поетичній строфі апробовані новаторські підходи до реченнєвої організації [6: 6].

В українському мовознавстві здійснено низку студій, у яких розкриваються особливості мовної майстерності письменників (І.К. Білодід, І.Є. Грицютенко, О.Ф. Дем'яненко, П.С. Дудик, Г.М. Колесник, Л.І. Мацько, А.К. Мойсієнко, М.Я. Плющ, Н.М. Сологуб, З.Т. Франко та ін.). Певна кількість праць присвячена вивченню синтаксичної структури ідіотилів, зокрема дослідженням складного речення в художніх текстах займалися Н.В. Морозова, Ю.Є. Ричагівська та ін. Проте ніхто із зазначених лінгвістів не обирав предметом опису семантико-структурну специфіку складно-підрядних речень у поетичному мовленні А.Ю. Кримського, що й зумовило актуальність теми пропонованої розвідки.

За мету ми ставимо аналіз видів складнопідрядних елементарних речень у віршах А.Ю. Кримського на основі структурно-семантичної класифікації; визначення основних особливостей цих конструкцій, специфіки їх функціонування в поетичному мовленні, установлення семантичного навантаження досліджуваних синтаксичних одиниць.

Найбільш уживаними і досить суттєвими за своїми змістовними виявами в поетичному мовленні А.Ю. Кримського є складні речення з підрядними означальними (27,6 %). Зміст складнопідрядних речень із підрядними означальними залежить від семантики іменників – опорних слів. Одні іменники потребують конкретизації, уточнення, інші більш самостійні. За цими ознаками виокремлюють складнопідрядні речення із власне означальними (атрибутивними) підрядними частинами та одиниці з означально-поширювальними (атрибутивно-поширювальними) підрядними речення [3: 267].

Особливістю означально-поширювальних речень (55 %) у віршах є функціонування сполучного слова **що** в усіх конструкціях указанного виду, серед яких переважають постпозиційні (75 %) підрядні на позначення проблеми дисгармонії життя, відповідного емоційного стану людини (50 %): *Вони перевернулися в черву, В слизьких, бридких, гадючих робаків, що порпаються, тискаються, лаять У перегншому твоєму мозку...* [4: 130]; *Я, носячи в грудях щирісіньку смерть, Грав ролю борця, що вмирає* [4: 47]; на зображення піднесених почуттів (33,3 %): *Виспіваєш ти про утіхи, про рай, Що серце сп'янить украй* [4: 44]; *Я з Йсмену, з плем'я озрів, Що з любові помирають* [4: 47]; на відтворення буденної дійсності (16,7 %): *Верещать собі хлоп'ята, Що жешуть додому гуси...* [4: 85]. Рідше А. Ю. Кримський користується реченнями, де підрядні предикативні частини інтерпозиційні (25 %), із семантикою

емоційно-чуттєвої сфери: *Нащо гарне, що в душі моїй жило, Обернулося з алмазу в бите скло?! [4: 127]; А я, мов гімназист, що вперше закохався, Із пафосом пишу наївно-щирі вірші [4: 54].*

У складнопідрядних реченнях із власне означальними підрядними (10 %) зв'язок постпозиційних підрядних частин із головними здійснюється сполучними словами *хто* (50 %) і *де* (50 %): *Ах! щасливий той чоловік, З ким ти жив був цілий вік! [4: 117]; Божевільно хочеться В ту сім'ю зайти, Де сьогодні ввечері Будеш, певне, ти [4: 35].* При іменниках головної частини в конструкція, які призначенні для вияву почуттів, сподівань, спостерігається використання займенників-означень *той* (50 %) і *та* (50 %).

Серед означальних складнопідрядних речень, як П.С. Дудик, Л.В. Прокочук, так і К.Ф. Шульжук, виокремлюють займенниково-означальні (займенниково-співвідносні) конструкції [3: 267–268; 8: 271]. За структурно-семантичною класифікацією К.Ф. Шульжук ці речення поділяє на складнопідрядні предметно-ототоженні та складнопідрядні якісно-ототоженні [8: 272].

Синтаксичною ознакою художнього стилю А.Ю. Кримського є використання тільки предметно-ототожнених займенниково-означальних речень (35 %), яким притаманна семантична одноманітність, зорієнтована на розкриття почуттів та емоцій персонажів: *Пам'ятки з того, Чим тишилось серце колись [4: 35]; Щастя – тим, хто має жити [4: 137]; І моє кохання те, Що з журбою в парі йде... [4: 52].* Предикативні частини цих речень пов'язані в одне ціле з головним за допомогою сполучних слів *що (чим)* (85,7 %), *хто* (14,3 %). У ролі співвідносних слів у головній частині виступають форми вказівного *той (того, тим, те)* (71,4 %) та означального *весь (все)* (28,6 %) займенників. 85,7 % складають постпозитивні підрядні частини. Зафіксоване одиничне вживання сполуки із препозитивним підрядним реченням: *Так! що діється на світі, Все не з нашого бажання [4: 61].*

Другим за чисельністю видом складнопідрядних конструкцій у поетичному мовленні А.Ю. Кримського є з'ясувальні складнопідрядні речення (12,9 %). За комунікативною цілеспрямованістю складнопідрядні з'ясувальні речення поділяються на три типи: зі сполучниками сфери розповіді, зі сполучниками сфери волевиявлення, зі сполучниками чи сполучними словами сфери питальної мови [8: 275].

У віршах домінують речення зі сполучниками сфери розповіді (60 %), що підкреслюють вияв переживань безвихідності, розчарування: *А ти, кипарисе, схили свої віти, Шепчи, що не варто мені животіти [4: 136]; Аж бачу я, любко, що й крихітки правди У тому немає [4: 55].* Засобом вираження підрядного зв'язку і смислових відношень між постпозитивними підрядними і головними частинами таких з'ясувальних складнопідрядних речень у всіх конструкціях виступає сполучник *що*.

Складнопідрядні з'ясувальні речення зі сполучниками чи сполучними словами сфери питальної мови (40 %) представлені реченнями, де показниками синтаксичних відношень є сполучні слова *чи* (50 %), *хто* (16,6 %), *чого* (16,6 %), *як* (16,6 %), а підрядні частини розміщуються виключно після

головних: *Я стояла й визирала, Чи не йде миленький* [4: 41]; *Все моя істота слуха: Хто б се міг тепер прийти?* [4: 37]; *Поскокує пташка й питає, Чого це так сумно мені* [4: 81]; *Чи не чуєш, як привітно Загули сріблясті дзвони?* [4: 85]. Семантика наведених речень зумовлюється відповідною комунікативною спрямованістю, зорієнтованою на питальний відтінок.

Однаково продуктивними є конструкції з підрядними причини, умови, місця (по 11,7 % відповідно).

Серед складнопідрядних речень із підрядними причини більшість лінгвістів виділяють власне причинові і невласне причинові структури [3: 274]. Письменик надає перевагу реченням із власне причиновим значенням (57,1 %), що спрямовані на зображення різних ситуації із повсякденного життя: *Тільки важко – стрічатися з людьми, Бо не надто вони симпатичні* [4: 35]; *Було їдне місце порожнє, Бо ти чаювать не прийшла* [4: 79]. Подібне смислове навантаження несуть невласне причинові складнопідрядні речення (42,9 %): *Вже несила вас читати; Бо розкинувь сад запашний Під вікном моєї хати* [4: 29]; *Сподіватися чогось – не смію, бо любов моя тебе злякає* [4: 34]. Специфічною рисою цих одиниць є постпозиція усіх підрядних речень і функціонування виключно сполучника *бо* як засобу поєднання підрядної частини з головною.

3-поміж складних речень із підрядними умови можна виокремити конструкції, що виражають реальну або ірреальну умову, за якої відбувається чи могло б відбуватися те, про що повідомляється в головній частині (І.Р. Вихованець, А.П. Загнітко, Л.О. Кадомцева, Б.М. Кулик) [8: 293].

У віршах представлені складнопідрядні речення з реальною умовою, де умовні семантико-синтаксичні відношення між підрядними і головними частинами виражають одиничні сполучники – виразники реальної умови [2: 75] *як* (83,3 %) і *коли* (16,7 %): *Як погляне дівчинонька, Спатоньки не буде* [4: 41]; *Як на тебе найде Віщий дух, пророчий, Ти, гляди, не стався На людській оці* [4: 117]; *І от, коли я п'ю повітря Пахучеє весняне, Із грудей рветься щирий голос* [4: 59]; парні сполучникові утворення [2: 76] *як...то* (75 %), *як...дак* (25 %): *Як погляне дівчинонька, То з любові згине* [4: 42]; *Як я родитись мав на білий світ, Дак не питавсь ніхто моєї згоди...* [4: 36]. У наведених реченнях із семантикою буденності, почуттєвої сфери підрядні частини розміщені перед головними предикативними одиницями, в одиничному випадку фіксується інтерпозиція підрядного речення.

Залежно від семантики сполучних слів складнопідрядні речення із підрядними місця К. Ф. Шульжук поділяє на три групи: конструкції, що вказують на місце дії, на напрям дії, на вихідний пункт дії [8: 278–279].

Використання у віршах А.Ю. Кримського складнопідрядних речень із підрядними місця, що функціонують при зображенні світу природи і передають семантику емоційного стану, характеризується домінуванням речень, підрядні яких указують на місце дії (91,7 %): *Де Кавказькі гори Квітнуть райським садом, Там я розлучивсь З давнім сумом-гадом* [4: 49]; *Зайшов я туди, де кохана Божилась і тискала руки* [4: 81]. Таким синтаксичним одиницями властива присутність у структурі головних частин вказівних прислівникових

слів **там** (85,8 %), **туди** (14,2 %). Для вираження підрядних відношень уживається однотипне сполучне слово **де**.

Меншого поширення набули речення, у яких підрядні вказують на напрям дії (8,3 %): *А тут, над хмарами, куди отсе я скрився, Глибокі сніги та скелі ледяні* [4: 46] і приєднуються сполучним словом **куди**.

Особливістю структури складнопідрядних місця є варіантність розташування підрядних частин відносно головних. Так підрядне речення може знаходитися у препозиції (41,8 %): *Де ліси журкочуть Чарівную мову, Там воскресло серце, Зайнялося знову* [4: 49], постпозиції (41,6 %): *І цювечір близь фонтата Молодий стояв невольник, Там, де плещуть ясні води...* [4: 47] та бути інтерпозиційним (16,6 %): *Лиш там, де сонце припіка, – Розкішная трава* [4: 45].

Складнопідрядні порівняльні речення в поетичному мовленні А.Ю. Кримського охоплюють 8,6 %. Мовознавці по-різному класифікують сполуки такого типу: неповні двоскладні речення з пропущеним підметом і речення з пропущеним присудком [8: 285]; речення зі значенням вірогідного (реального) або невірогідного (ірреального) порівняння [2: 578; 8: 287].

Обмежившись використанням складнопідрядних речень зі значенням ірреального порівняння з постпозиційними підрядними частинами, А.Ю. Кримський створює психологічну характеристику індивіда, розкриває його внутрішній світ (60 %): *Так у мене в серці з муринових слів Шез туман мрійливий, наче вихор змів* [4: 32]; *Хто всю душу заторкнув, мов потяг до себе?* [4: 37]; *Серце жадібно тріпоче, Наче пташка в полоні...* [4: 33]; змальовує красу природи (40 %): *Знову ліс одягнувся в квіти, Мов до шлюбу молода* [4: 76]; *Тільки печери біленькі, Блискають, мов на прощання гукають* [4: 132]. Виразниками порівняльних семантико-синтаксичних відношень між підрядними порівняльними і головними предикативними частинами в реченнях є сполучники ірреального порівняння [2: 84] **мов** (60 %), **наче** (40 %), а самі предикативні частини є здебільшого неповними.

Дещо рідше автор користується складними реченнями з підрядними часу (5,3 %). Указані складнопідрядні речення К.Ф. Шульжук поділяє на конструкції зі значенням, що виражають одночасність дій, станів, процесів, ознак, і речення, що виражають різночасність дій, станів, процесів, ознак [8: 280]. П.С. Дудик, Л.В. Прокopcук виокремлюють структури зі значенням одночасності, наступності та передування дій [3: 281].

А.Ю. Кримський надає перевагу складнопідрядним часу, що виражають одночасність дій, станів, процесів (60 %) для відтворення буденної дійсності, підрядні частини яких уживаються у препозиції (33,3 %), постпозиції (33,3 %) і всередині головного речення (33,3 %): *Як настали турки в Трапезунді – Обернули церкву на мечет...* [4: 134]; *Ти був живий, як вірші ці писались* [4: 129]; *От тоді, як буду звідси од їжджать, Байронові пісню стану я співать* [4: 52].

Речення, що виражають різночасність дій, станів, процесів (40 %), характеризуються препозиційним (50 %) та постпозиційним (50 %) розташуванням підрядних частин, підкреслюють вияв відтінку бажання (50 %): *Доки*

я не кинув край, Серце ти мені віддай [4: 52]; співвідносять дії персонажа із навколишнім світом (50 %): *В темній лісі я уночі блукав, Доки місяць понад лісом засіяв* [4: 127].

Основним засобом вираження підрядного зв'язку і смислових відношень між частинами складних речень із підрядними часу виступають сполучники **як** (60 %), **доки** (40 %). У ролі співвідносного слова в головній частині одноразово вживається прислівник **тоді**.

У поетичному мовленні А.Ю. Кримського складнопідрядним реченням із підрядними міри і ступеня відведено 4,2 %. На відміну від П.С. Дудика, Л.В. Прокопчук, що розглядають ці речення як окремий вид складнопідрядних одиниць [3: 270], К.Ф. Шульжук вважає підрядні речення міри і ступеня такими, що входять до складу речень з підрядною частиною способу дії, міри і ступеня [8: 283].

А.Ю. Кримський використовує складні речення з підрядними міри і ступеня, що не несуть яскравого експресивно-емоційного навантаження: *Кохатися – то так, щоб палать!* [4: 79]; *Це кажучи, глядів він так прихильно, Що я схилився перед ним безсильно І щиро вигукнув, з плачем гірким* [4: 116]. Постпозиційні підрядні предикативні частини приєднуються до головних речень сполучниками **щоб** (66,7 %) і **що** (33,3 %). У головних частинах наявні співвідносні слова **так**, що утворюють із сполучниками корелятивні групи [8: 282] **так-щоб** (66,7 %), **так-що** (33,3 %).

Менш поширені у віршах складнопідрядні речення мети (3,2 %). Залежно від стосунку дії головного речення і мети, вираженої підрядним, до однієї чи різних осіб, мовознавці виділяють односуб'єктні і двосуб'єктні складнопідрядні речення з підрядними мети [8: 290]. Беручи до уваги ступінь вияву цільових значень, указані конструкції поділяють на власне цільові й не власне цільові. В окрему групу В. Белошапкова виокремлює речення антимети [8: 291]. Ці ж сполуки Н.В. Гуйванюк, М.Ф. Кобилянська, І.І. Слинко класифікують як речення несправжньої мети [7: 574].

Специфічною рисою таких речень у поетичному мовленні А.Ю. Кримського є використання однотипних за своєю структурою і сполучниковими засобами конструкцій. Зокрема, функціонування виключно власне цільових сполук, головні частини яких є односкладними реченнями, та наявність у складі постпозиційних підрядних частин недиференційованого сполучника **щоб** [7: 569]. Такі речення охоплюють як двосуб'єктні (66,7 %): *Витягли мені мої нерви, В кров пустили отрути, А вночі пригнітили камінням, Щоб не міг я заснути* [4: 126]; *Сунеться нишком, щоб вас не зачули Збоку турецької галери* [4: 131]; так і односуб'єктні конструкції (33,3 %): *Побачу цвіточок, дивлюся в віночок, Щоб серце знайти* [4: 77], і мають різні відтінки значення.

2,1 % у поезіях А.Ю. Кримського посідають складні речення з підрядними допустовими частинами. А.Г. Кващук за значенням і будовою поділяє допустові речення на власне-допустові, протиставно-допустові, узагальнено-допустові, умовно-допустові. Тоді як Н.В. Гуйванюк, М.Ф. Кобилянська, І.І. Слинко виокремлюють сполуки із власне-допустовим і не власне-допустовим значеннями [8: 296].

Підрядні допустові речення в аналізованих віршах виражають власне-допустові (50 %): *Хоч душа його й вельможна, Ноги ж...дихати не можна!*. [4: 118] і допустово-протиставні (50 %): *Хоч у серці чогось не стає, Та, мабуть, я утік од любови* [4: 35] семантико-синтаксичні відношення, де засобами вираження підрядного зв'язку виступає одиничний сполучник *хоч* (50 %) і парний допустово-протиставний сполучник *хоч...та* (50 %) [2: 79], а підрядні частини знаходяться у препозиції. Із семантичного погляду речення різняться зображенням, у першому випадку, контрасту зовнішності людини та її внутрішніх якостей, у другій одиниці спостерігається відтворення емоційно-чуттєвого стану, характерного для існуючої ситуації.

Не характеризуються частотністю в поезіях А.Ю. Кримського складнопідрядні речення з підрядними супровідними частинами [3: 289] (1 %). Науковці неоднозначно трактують граматичну природу супровідних підрядних структур: зокрема розглядають їх серед складнопідрядних з ознаками нерозчленованих і розчленованих речень, кваліфікують їх як відносно репродуктивні сполуки [3: 289–290], головна частина яких є самостійною, не має жодних конструктивних показників, а підрядна формально залежить від головної і поширює її з погляду оцінки, наслідку принагідних зауважень [8: 299].

Відсутність чіткої змістової залежності між частинами супровідного підрядного речення зумовлює функціонування в поетичному мовленні А.Ю. Кримського сполуки із недостатньо яскравим смисловим навантаженням: *Ми чужі для цього раю, – Що ж суди нас принесло?* [4: 31], де підрядна частина стоїть у постпозиції відносно головної.

Таким чином, широкое використання конструкцій із підрядним зв'язком – тенденція книжних стилів сучасної літературної мови, оскільки цей тип зв'язку забезпечує передусім інформативність мовлення. Якщо серед складних елементарних конструкцій у поетичному мовленні українських письменників XIX – XX століть переважають складнопідрядні речення (44 %), регулярно вживаними є безсполучникові (39 %) і найменше – складносурядні (17 %) конструкції [6: 9], то в поетичному мовленні А.Ю. Кримського домінують складні безсполучникові речення (47,7 %), підрядним конструкціям відведена наступна позиція (38,6 %), сурядні речення складають 13,7 %.

У процесі дослідження з'ясувалося, що специфіка синтаксису поетичного мовлення А.Ю. Кримського (на відміну від наукової розвідки типів семантико-синтаксичних відношень у складному реченні віршового жанру Ю.Є. Ричагівської, яка встановила, що в поетичному мовленні активні об'єктні, атрибутивні, часові та порівняльні семантико-синтаксичні відношення [6: 12]) полягає в домінуванні складних речень із підрядними означальними (27,6 %), з'ясувальними (12,9 %), причини (11,7 %), умови (11,7 %), місця (11,7 %). Решта типів складнопідрядних речень функціонують відповідно від 8,6 % (речення з підрядними порівняльними, часу, міри і ступеня, мети, допусту) до 1 % (супровідні складнопідрядні речення). Диференційною ознакою речень із підрядністю вважаємо відсутність структур способу дії.

Основними засобами вираження синтаксичного зв'язку і смислових відношень між частинами складнопідрядних речень виступають сполучники підрядності (*що, як, коли, щоб, наче, мов, хоч*), сполучні слова (*що, хто, де, чи, куди*) та сполучникові утворення (*як...то, як...дак, так...щоб, так...що, хоч...та*).

У перспективі наше дослідження буде спрямоване на аналіз складних речень у науковій спадщині А.Ю. Кримського.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Волошук В.І.** Лінгвостильові особливості ідіолекту З. Ленца в малих епічних жанрах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. : 10.02.04 «Германські мови» / В.І. Волошук. – Львів, 2004. – 22 с.
2. **Городенська К.Г.** Сполучники української літературної мови / К.Г. Городенська. – К. : Видавничий дім Дмитра Бурого, 2010. – 208 с.
3. **Дудик П.С.** Синтаксис української мови : підручник / П. С. Дудик, Л.В. Прокопчук. – К. : Академія, 2010. – 384 с.
4. **Кримський А.Ю.** Твори в п'яти томах / [упоряд І.О. Лучник, А.М. Полотай, К.М. Секарева]. – К. : Наукова думка, 1972. – Т. 1. – 629 с.
5. **Морозова Н.В.** Структура та семантика складного речення в ідіостилі Євгена Гуцала (на матеріалі художньої прози) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. : 10.02.01 «Українська мова» / Н.В. Морозова. – К., 2006. – 23 с.
6. **Ричагівська Ю.Є.** Структурно-семантичні параметри складного речення в поетичному мовленні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. : 10.02.01 «Українська мова» / Ю.Є. Ричагівська. – Луцьк, 2009. – 20 с.
7. **Слинько І.І.** Синтаксис сучасної української літературної мови: Проблемні питання: [навч. посібник] / І.І. Слинько, Н.В. Гуйванюк, М.Ф. Кобилянська. – К. : Вища шк., 1994. – 670 с.
8. **Шульжук К.Ф.** Синтаксис української мови : підручник / К.Ф. Шульжук. – К. : Академія, 2004. – 408 с.